

АНОТАЦІЯ

Музильов О. В. Політики образи у конструюванні та відтворенні колективної пам'яті в сучасній Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології (Соціологічні науки) – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню феномена політик образи та їхньої ролі у процесі конструювання та відтворення колективної пам'яті. Актуальність представленої теми полягає у тому, що сучасне українське суспільство характеризується стрімкими змінами у економічній, політичній, культурній, релігійній сферах. Помітно, що на місце минулих героїв приходять принципово нові постаті, що раніше або були маргіналізовані, або майже стерті з колективної пам'яті українців. Особливо помітною є героїзація жертв та бажання отримати відшкодування (моральне, матеріальне) за понесені збитки. Це ми пов'язуємо з проведенням політик образи.

Даний термін ми пропонуємо використовувати як один з різновидів (більш вузький) «політик пам'яті». Він не просто вужче, але й передбачає інший характер взаємовідносин між сторонами. Власне якщо політики пам'яті направлені на регуляцію усього історичного минулого, то політики образи апелюють саме до трагічних, травмуючих епізодів з історії. Зазвичай вивчення теми образи в першу чергу відноситься до психології, в якій вона розглядається виключно в якості моделі поведінки на індивідуальному рівні. Однак у сучасних умовах образа виходить на новий, груповий рівень. Її конструюють як теорію, розповідаючи про історичні витоки конфліктів між країнами, етносами, групами. Водночас проходить впровадження політик образи у практичній сфері. Це проявляється на побутовому рівні, тому

наслідком цього стає стійка неприязнь по відношенню до «кривдника». В першу чергу проведення політик образ актуальне для суспільств, які знаходяться в стані військового або політичного конфліктів.

Онтологічний аспект проблемної ситуації полягає у тому, що у впровадженні політик образи можуть бути зацікавлені політичні актори, які, у тому числі, таким чином прагнуть підвищити свій рейтинг та домогтися певних політичних та економічних цілей.

Гносеологічний аспект проблемної ситуації полягає в очевидному браку знань про специфіку втілення політик образи: джерела отримання інформації про подію, механізми її розповсюдження та поширення. Традиційні підходи до вивчення образи припускають уявлення про неї як про жалісливе ставлення до себе і негативне до агресора. Ми розглядаємо їх більш детально, зокрема зупиняючись на практиках конструювання образів ворога і жертви, впровадженні різноманітних символів та образів через кінематограф та простір сучасних міст.

Перш за все, було проаналізовано та впорядковано теоретико-методологічні доробки, що присвячені феномену колективної пам'яті. Саме його ми вбачаємо тим фундаментом, на який спираються політики образи. Еклектичний набір концепцій було впорядковано та розглянуто з позиції критичної парадигми. Виходячи з підходу М. Хальбвакса, який є найбільш доцільним в контексті нашої роботи, підкреслюємо що події з минулого і сьогодення тісно взаємопов'язані. Завдяки виділенню ключових аспектів колективної пам'яті даний феномен описаний як набір знань про минуле, який включає в себе інформацію про спільні цінності, свята, ритуали, символи та героїв, та передається від одного покоління іншому.

Далі був проведений аналіз теоретичних підходів до вивчення політик пам'яті. Проаналізовано, що політики пам'яті перш за все розглядаються дослідниками у якості соціального конструкту. І саме як їхній більш вузький різновид ми розглядаємо політики образи. Політики образи апелюють не до минулого загалом, а лише його трагічних аспектів (травм). Політики образи

спрямовані на вибудову певного ставлення до подій, та обов'язково пов'язані з травмами. Тобто в контексті нашої роботи політики, направлені на згладження протиріч, не будуть релевантними, адже вони переслідують зовсім інші цілі.

Виявлено, що політики образи передбачають свідомий акцент на травматичному досвіді. Вони націлені на конструювання образів ворога та жертви. Серед функцій політик образи: уніфікація суспільства, його консолідація, тощо. Це відбувається на фоні створення образу ворога, який може бути знайдений як всередині держави, так і за її межами. Разом з тим, консолідація однієї частини суспільства призводить до появи ще більшої кількості протиріч з іншою. Як наслідок, відтворення політик образи призводить до поляризації різних груп, особливо якщо в них не однаковий погляд на історичні події.

Відповідно політики образи були концептуалізовані нами як системи політичних дій, що носять публічний характер та спрямовані на збереження, репрезентацію і трансляцію знання про колективні травми, а також конструювання образу жертви по відношенню до власної групи та образу ворога щодо кривдника.

Наприкінці теоретичного розділу був обґрунтований взаємозв'язок основних категорій роботи. За результатами теоретичного аналізу виявлено, що відомості про травму зберігаються і передаються в колективній пам'яті і використовуються при проведенні політик пам'яті, або їх більш вузького різновиду – політик образи. Пам'ять виступає фундаментом політик образи, тим, що зберігає інформацію про травмуючі події.

Далі нами були обрані два практичні сфери, де політики образи можуть бути втілені. Ми цілком свідомо відмовилися від дослідження новин як основного джерела знань про травми, та аналізу система освіти, адже її наслідки більш довгострокові, та їх доцільніше розглядати дещо пізніше.

Першою сферою став міський простір. Міський простір, як і політики образи, не є статичним. Він постійно змінюється. У ньому з'являються нові

топоніми, об'єкти, символи. Вони відображають ті актуальні зміни, які відбуваються в суспільстві. Тему міста не можна упускати в контексті відтворення політик образи, оскільки індивід регулярно стикається з його простором. Це будинок, побут, дорога на роботу і назад. Місто – це частина життя, повсякденність.

Нами були досліджені форми відтворення політик образи в міському просторі. Вона проявляється в пам'ятниках, топонімах, об'єктах малої архітектурної форми, графіті, муралах та інших символах, які пов'язані з травмуючими подіями. Це можуть бути назви відомих битв, згадки жертв. Накопичення великої кількості пам'ятників, топонімів та інших символів, присвячених образі однієї групи, дозволяє підкреслити її статус, значимість для суспільства.

Спираючись на концепцію соціології міста В. Вахштайна, в роботі наголошується на тому факті, що тільки ті пам'ятники, топоніми та інші об'єкти, які пов'язані з травмуючими подіями, можуть розглядатися як елементи, які конструюють образи в міському просторі. В контексті України – це найчастіше назви вулиць на честь жертв воєн, інших бойових дій або постраждалих в результаті інших дискримінацій. Аналіз теоретичних джерел показує, що топоніми та інші символи в міському просторі часто виконують функцію конструювання образи жертви. Вони покликані затвердити жалісливе відношення до жертв.

Також розглянута роль ритуалів як заходів, що націлені на поширення колективної образи. Проведення меморіальних заходів сприяє тому, що почуття образи розділяє все більше людей. В контексті практичного відтворення політик образи це виражається в тому, що при проведенні заходів закладається ставлення до певних персоналій як жертв, героїв. Тобто такі заходи спрямовані на закріплення міфу.

Теоретичний аналіз продемонстрував, що практично в кожному населеному пункті політики образи конструюються з оглядкою на місцеві особливості. Тобто крім основних символів образи, які можна зустріти і в

інших населених пунктах, використовуються і те, що актуально тільки для конкретного міста або села.

Другою обраною сферою дослідження став кінематограф. Кіно виступає не просто у якості мистецтва, але й є найбільш ідеологізованою частиною масової культури. Саме в фільмах транслюються стереотипи і образи, які потім починають масово тиражуватися. Причому кіно, на відміну від інших видів мистецтва, пропонує вже готові образи.

Вибір кінематографа обумовлений не тільки наочністю образів, які транслюються, але і їхнім впливом на глядачів. Репліки, цитати, образи та інше часто переходить з екранів кінотеатрів в повсякденне життя.

Орієнтуючись на роботи Т. Адорно, Є. Волкова, О. Пономарьової, М. Ферро і інших авторів, було виявлено, що для багатьох саме кіно є одним з головних джерел інформації про історичні події. В кіно негативне ставлення до антагоніста може бути гіперболізоване, що створює його викривлений образ, який переноситься з екрану в життя.

В кіно політики образи втілюються в декількох формах. Наприклад, в створенні образів ворога і жертви, демонстрації особливої жорстокості і зневажливого ставлення до державних символів, демонстрації ненависті до народу або його представників.

Емпіричне дослідження також було вирішено проводити, спираючись на дві сфери відтворення політик образи. Аналіз кінопрокату проводився за допомогою критичного дискурс-аналізу та семіотичного методу. Всього було проаналізовано 78 фільмів. Картини, що потрапили до прокату, були розділені нами на два слоти. Перший 2010-2013 рр., другий 2014-2019 рр. Такі часові проміжки обрані через помітні політичні зміни, що відбувалися в Україні (зокрема, вибори нового Президента). Головною темою обох слотів є Друга світова війна. Але якщо у першому про неї розповідають картини переважно російського виробництва, то у другому – американського та європейського. Серед інших тем, які підіймаються в картинах: Перша світова

війна, расизм. Тобто головні теми за підсумками двох аналізованих періодів практично не розрізняються.

Дискурс-аналіз продемонстрував, що головні зміни, які відбулися в прокаті, пов'язані з появою фільмів, які присвячені актуальним політичним подіям в Україні. Документальні стрічки про події періоду Євромайдану з'явилися ще в 2014-му році. Художні вийшли дещо пізніше, в 2017-му. За порівняно невеликий період вийшло відразу кілька картин, присвячених тематиці АТО. Це «Кіборги», «Донбас», «Позивний Бандерас», «Іловайськ 2014. Батальйон Донбас». Крім того можна відзначити, що ця лінія фільмів була продовжена і в 2020-21 рр., коли, навіть незважаючи на всі складнощі, пов'язані з прокатом, вийшли відразу кілька картин, також присвячених тематиці АТО: «Черкаси», «Наші Котики», «Східняк». Примітно, що всі перераховані картини (крім фільму «Донбас») були повністю або частково профінансовані за рахунок українського бюджету.

Характерною рисою усіх проаналізованих українських картин є створення образу ворога по відношенню до військового супротивника, мешканців Донецької та Луганської областей. Зокрема демонструється їхнє зневажливе ставлення до української мови, культури.

Ще один примітний аспект – наявність відразу кількох картин, в яких конструюється колективна образа до СРСР, із засудженням комуністичного режиму. Подібне можна побачити в картинах «Таємний щоденник Симона Петлюри», «Червоний», «Крути 1918 року». Їх випуск відбувся в 2017-18 рр. і також дозволяє створити картину, при якій демонструється зневажливе і дискримінаційне ставлення до українців у революційні часи та період СРСР.

Емпіричне дослідження демонструє, що в українському кінематографі нехай й не масово, але цілеспрямовано втілюються політики образи. Зокрема, по відношенні до зовнішнього ворога, а також місцевих мешканців. Кількість таких картин зростає, як і цілісність образів, продемонстрованих на екрані.

У якості місця вивчення відтворення політик образи обрано міський простір Харкова. Дослідження проводилося на підставі метода включеного

спостереження, зокрема, у розумінні М. де Серто (травень-листопад 2020). Свою увагу ми акцентували саме на появі нових символів, які з'явилися після 2014-го року, як реакції на ті соціальні та політичні зміни, які відбулися в місті та країні. Так, дослідження продемонструвало, що в Харкові з'явилися: 1) нові топоніми, названі на честь жертв Революції гідності та АТО (вулиці, назви зупинок громадського транспорту), зокрема це вулиці Зубенка, Паращука, Котляра, Топчія, Плоходька, Усенка; 2) пам'ятники, присвячені жертвам, що загинули у АТО (монумент захисникам України біля станції метро «Захисників України», бюсти С. Колодію та О. Лавренку на території Військового інституту танкових військ НТУ «ХП»); 3) меморіальні дошки на честь жертв Революції гідності (Котляру, Паращуку), тощо.

Знайшлися і більш примітні форми. Наприклад, це намет «Все для перемоги». На ньому активно демонструються символи дій, що маркуються у якості злочинів, скоєних РФ проти України, а також інших держав. Наявність снаряда на території комплексу покликане додатково укоренити образу, нагадати про проведення бойових дій. Також примітний той факт, що розташований намет в самому центрі міста, тому щодня з ним стикаються велика кількість харків'ян і гостей міста, що таким чином сприяє у них відтворенню травматичного досвіду. Перейменування носять політичний, та, в контексті українського кейсу, ідеологічний характер. Тобто таке відтворення політик образи – це намагання закріпити значущість саме тієї образи, первинну роль якої виділяє держава.

Дослідження демонструє, що у міському просторі Харкова з'явилися відразу декілька топонімів (6), що присвячені жертва Революції Гідності та АТО. Окрім того з'явилися нові монументи у міському просторі: монумент захисникам України біля станції метро «Захисників України», бюсти С. Колодію та О. Лавренку на території Військового інституту танкових військ НТУ «ХП», намет «Все для перемоги». Їхня ідеологічна спорідненість дозволяє сказати, що у міському просторі Харкові втілені політики образи,

які направлені на закріплення певних образів. Зокрема образу жертви по відношенню до військових та загиблих під час Революції Гідності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання – концептуалізації феномена політик образи, засобів її конструювання та специфіки відтворення. Основні положення наукової новизни:

Вперше:

- концептуалізовані політики образи як системи політичних дій, що носять публічний характер та спрямовані на збереження, репрезентацію і трансляцію знання про колективні травми, а також конструювання образу жертви по відношенню до власної групи та образу ворога щодо кривдника. Політики ґрунтуються як на реальних фактах, так і вигаданих. Для їхнього конструювання і затвердження задіюються як актуальні події, так і історичні аналогії;

- визначені форми відтворення політик образи в міському просторі, як «стратегій», що застосовують актори задля досягнення певної політичної мети. Такими формами є пам'ятники, топоніми, об'єкти малої архітектурної форми, графіті, мурали та інші символи, які пов'язані з травмуючими подіями. Це назви відомих битв, згадки жертв. Накопичення великої кількості пам'ятників, топонімів та інших символів, присвячених образі однієї групи, дозволяє підкреслити її статус, значимість для суспільства;

- розроблено та застосовано систему індикаторів відображення політик образи в кінематографі. Цими індикаторами є: створення образів ворога і жертви, демонстрація ненависті персонажами фільму (переважно негативними) до певного народу і/або його представників, конструювання певного ставлення до події (надання їй історичної значущості), демонстрація колективної помсти (проявляється як у фізичній розправі над опонентом, так і у правовому покаранні для агресора). Використання значної кількості зазначених прийомів (3 та більше) дозволяє сконструювати різко негативне ставлення щодо кривдника, поглибити існуючі протиріччя між групами.

Удосконалено:

– теорію інтерактивних ритуалів Коллінза Р. Уточнено, що проведення меморіальних заходів – це не лише структурований механізм взаємодії індивідів, але й такі заходи сприяють тому, що почуття образи розділяє все більше людей. Успішність ритуалів залежить від комбінації змінних елементів, де першочергову роль грає політична кон'юнктура. В контексті практичного відтворення політик образи це виражається в тому, що при проведенні заходів закладається ставлення до певних персоналій як жертв, героїв. Тобто такі заходи спрямовані на закріплення міфу. Кожен новий ритуал може все більше міфологізувати подію, в ній будуть з'являтися все нові «факти» і відомості, які вважаються актуальними зараз. Таким чином, за рахунок привнесення такої інформації можна знову актуалізувати колишню травму;

– взаємозв'язок феноменів «колективна пам'ять», «колективна травма», «політики пам'яті» і «політики образи», а саме: відомості про травму зберігаються і передаються в колективній пам'яті і використовуються при проведенні політик пам'яті, або їх більш вузького різновиду – політик образи. Колективна пам'ять виступає фундаментом політик образи, тим, що зберігає інформацію про травмуючі події. Серед інших функцій, колективна пам'ять покликана зберігати і передавати знання про колективну травму від покоління до покоління. Політики образи ґрунтуються на інформації про отримані травми;

– підхід Волкова Є. та Пономарьової О. до аналізу ігрового кінематографа у якості джерела колективної пам'яті. До функцій кіно у контексті політик образи додано міфологізаторську функцію. Вона актуалізується лише за наявності реального конфлікту між країнами, соціальними групами, етносами. Якщо вони бачать негативні образи на екрані, та у реальному житті відбувається конфлікт, то збільшується ймовірність конструювання негативного образу от відношенню до «кривдника».

Дістали подальшого розвитку:

– соціологічне знання про сучасний стан українського кінопрокату: зокрема досліджено, що події 2014 року стали каталізатором відтворення політик образи, що особливо відчутно у картинах українського виробництва. Зокрема активне використання образів ворога та жертви йде: у військових картинах, драмах, присвячених історичним постатям;

– соціологічне знання про символічний простір Харкова. Виявлено, що реалізація політик образи після 2014 року відбувається за рахунок: встановлення нових топонімів, що названі на честь жертв Революції гідності та АТО; появи нових пам'ятників (наприклад, на честь бійців, що загинули у АТО); появи інших символів (наприклад, намет «Все для перемоги», мурал «Пам'ятаємо-перемагаємо»). Окрім цього політики образи відтворюються за рахунок заміни старих символів на нові; додавання до існуючих об'єктів нових символів;

– дослідження діалектики міст Буза А. Ідеї автора щодо локалізації символів, що використовуються у міському просторі, були розвинені, зокрема у контексті відтворення політик образи це виражається у маркуванні простору міста на честь місцевих «жертв», тих, хто постраждав під час війн, або втратив життя у наслідок боротьби за незалежність. Внаслідок цього місцеві мешканці відчують себе причетними до подій національного рівня.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що отримані результати можуть бути використані в політиці маркування міського простору, стратегіях викладання навчальних дисциплін в школі (в першу чергу історії), державній політиці в цілому. Інформація буде корисною організаціям, які займаються роботою з незахищеними верствами населення, психологам. Дані про відтворення політик образи можуть бути корисними для державних та регіональних органів влади (зокрема, соціальних). Інформація щодо функцій політик образи може бути використана для підвищення соціальної згуртованості населення, усунення бар'єрів між різними групами. Також робота може бути корисна в контексті вивчення

росту популярності радикальних ідей. Інформація щодо впровадження політик образи може бути корисною для проведення процедур, направлених на збереження національної безпеки загалом. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні курсів: «Політична соціологія», «Критична соціологія», «Теорії революцій», «Політична культура та політична поведінка» та інших.

Ключові слова: політики образи, колективна пам'ять, колективна травма, колективна образа, кінематограф, місто, дискурс, ворог, жертва.